

ԿԱՐԵՒՈՐ ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ

ՄԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հայկական բազմահատոր հանրագիտարանը, որի պատրաստութեանը ձեռնամուխ են եղել մեր Հանրապետութեան մշակոյթի ակադեմիկոսները, առաջին փորձն է մեր ազգային բազմադարեան պատմութեան մէջ. հետեւաբար նման ձեռնարկը որքան պատւաբեր է մեր Հանրապետութեան համար, նոյնքան եւ դժւարին պատրաստողներէ համար:

Հայկական հանրագիտարանը, որը հանդիսանալու է մեր Հանրապետութեան մշակոյթի մակարդակի վկայացոյցը, պէտք է նախ եւ առաջ ընենայ ըստ հնարաւորին մնայուն արժէք, երկրորդ՝ պէտք է համապատասխանի ժամանակակից դիտութեան պահանջներին, եւ երրորդ՝ պէտք է զերծ լինի այս կամ այն հարցի շուրջ յայտնած այնպիսի տեսակէտներից, որոնք, նորութիւն լինելով առ երեւոյթս, չունեն վաւերական հիմք եւ հրապարակում են սոսկ պարագայական նկատումներով:

Ներկայ յօդածում մենք ուղղում ենք քննութեան առնել մի աշխատութեան մէջ յայտնած վիճելի տեսակէտներ, որոնք յանձնարարել են նաեւ հանրագիտարանի համար:

Բանասէր Աւետիս Շահումյարեանը 1960ին հրատարակել է 180 էջոց մի աշխատութիւն, «Աւիցեննան եւ հայ մատենադրութիւնը» խորագրով:

Հեղինակը իր աշխատութեան մէջ աշխատել է երեւան բերել Աւիցեննայի եւ հայ մատենադրութեան որոշ դործերի միջեւ դրական առնչութիւնները: Աշխատութեան մէջ զգալի տեղ է յատկացւած նաեւ Դանտէի առնչութիւններին Աւիցեննայի եւ հայ մատենադրութեան հետ:

Շահումյարեանը յետագայում վերջին հարցը արծարծեց նաեւ մեր մամուլում (տես «Գրական թերթ» 1969, թիւ 15) եւ առաջադրեց իր տեսակէտները Հանրագիտարանի համար, նկատի ունենալով Հանրագիտարանի «Հայկական թեքումը»:

Դանտէի մահահան 650ամեակի առիթով, որ լրացաւ այս տարի, մենք կարեւոր ենք համարում անդրադառնալ Շահումյարեանի արծարծած հարցին, նկատի ունենալով յիշեալ աշխատութիւնը, ուր

հեղինակը հանդամանօրէն շարադրել եւ «հիմնաւորել» է իր տեսակէտները:

Անցեալում, ինչպէս Արեւմուտքում, այնպէս էլ մեզ մօտ, շօշափւել է Դանտէի «Աստուածային կատակերգութեան» վրայ իսլամական դրականութեան ազդեցութեան հարցը:

1920ական թւականներին այդ հարցին առաջին դիտական հիմնաւորումը տւեց իսլամացի իսլամագէտ Ասին Պալասիոսը: Պալասիոսը 1919ին Մադրիդում իսլամներէն լեզուով հրատարակած իր «Մուսուլմանական էսկատոլոգիան Աստուածային կատակերգութեան մէջ» երկում՝ իր թեզը հիմնաւորել էր միջնադարեան արաբ գրող եւ փիլիսոփայ Աբու-Ալա-Մահարիի (973-1057) «Սանդուղքի դրքի» եւ Դանտէի «Աստուածային կատակերգութեան» ենթակայական նմանութիւնները վրայ: Նկատենք, որ եթէ «Աստուածային կատակերգութեան» մէջ Դանտէն ինքն է ճանապարհորդում եւ տեսնում հոգինների վիճակը հանդերձեալ աշխարհում, ապա «Սանդուղքի դրքում» նոյնն անում է իսլամութեան հիմնադիր Մահմեդը:

«Սանդուղքի դրքի» եւ «Աստուածային կատակերգութեան» միջեւ նմանութեան թեզն ունէր, սակայն, վիճելի կողմեր, որոնք երեւան էր բերել իտալացի հետազոտող Ջերուլլին 1949ին հրատարակած մի աշխատութեան մէջ:

Դանտէի «Աստուածային կատակերգութեան» վրայ Արեւելքի ազդեցութեան հարցը ժամանակին առաջադրել են նաեւ ռուս արեւելագէտներ Կրաչկովսկին եւ Բերտելսը: Սակայն Կրաչկովսկին եւ Բերտելսը այդ հարցը առաջադրել են իբրեւ վարկած եւ ոչ վճռական եւ վերջնական կարծիք:

Վերջին տարիներս Դանտէի ստեղծագործութեան վրայ մուսուլմանական դրականութեան ազդեցութեան հարցին մի ակնարկով անդրադարձել է Գոլենիշչե-Կուտուզովը դիտական մի ժողովածուի մէջ ստադրւած իր յօդաւածում:

«Նշենք, սակայն, - գրել է ականաւոր դանտագէտն իր յօդաւածում, - որ «Աստուածային կատակերգութեան» արխիտեկտոնիկայի եւ հիմնական դադափարների վրայ արաբական դրականութեան ազդեցութեան հարցը մեզ թւում է շատ վիճելի»¹: Այնուհետեւ յօդւածի ստորակայ ծանօթութեան մէջ ռուս դանտագէտը նշել է, որ Ասին Պալասիոսի «Մուսուլմանական էսկատոլոգիան» պէտք է օգտագոր-

1. И. Голенищев-Кутузов, Данте и Предвозрождение, в кн. Литература эпохи Возрождения. изд. «Наука», М., 1967, стр. 73.

Ռուս դանտագէտը նոյնը պնդել է, իտալացի եւ ֆրանսացի հեղինակաւոր դանտագէտների վերաբերմամբ, վերջերս լոյս տեսած իր կրթողային աշխատութեան մէջ (տե՛ս И. Голенищев-Кутузов, Творчество Данте и мировая культура, изд. «Наука», Москва, 1971, стр. 154).

ծննդատղությունը: Հարկաւոր է հաշիւ առնել Զերուլլիի աշխատութիւնը՝ «Սանդուղքի գիրքը եւ Աստուածային կատակերգութեան արարա-խաղանակաւն աղբիւրների հարցը»:

Մենք ուշի ուշով հետեւել ենք ժամանակակից ռուսական դանտէգիտական գրականութեանը եւ ոչ մի հեղինակի մօտ չենք գտել նշում տեւալ հարցի մասին, բացի Գոլենիչչեւ-Կուտուզովի այս թուոցիկ ակնարկից:

Ժամանակակից դանտէգիտութիւնը դնում է, որ Դանտէի ըստեղծագործութեան վրայ ազդել են ոչ թէ իսլամական պատկերացումները հանդերձեալ կեանքի մասին, այլ իսլամական որոշ արմատական դադաւարները, որոնք իրապէս շրջանառութեան մէջ էին Դանտէի դարաշրջանում:

Հակառակ այս իրողութեան, Շահոււվարեանն իր աշխատութեան մէջ ընդարձակ մի դուռն է նւիրել ապացուցելու համար նախ Աւիցեննայի «Հայ-Իբն-Շաքլան» վիպակի ազդեցութիւնը Դանտէի «Կատակերգութեան» յօրինածքի վրայ, եւ ապա երեւան բերելու առնչութիւնները Դանտէի «Կատակերգութեան» եւ հայկական աւանդութիւնների միջեւ. «այնուհետեւ բանասէրը, աւելի առաջ տանելով իր փաստաբանութիւնները, հայկական աւանդութիւնները, աւելի ճշտ Արա Գեղեցիկի մասին հայ մատենագրութիւնից (Խորենացի) մեղ աւանդած մի քանի տողերը կամ Պղատոնի մի ակնարկը հայ Էրի կամ Էրոսի մասին (որ նոյնացւել է Արայի հետ), դարձրել է հիմնաքար, որի վրայ բարձրացւած է տեսել Աւիցեննայի եւ Դանտէի դրական կառույցները, որոնք «փառք ու պատիւ են բերել նրանց»: Շահոււվարեանը Դանտէի «Աստուածային կատակերգութեան» եւ Աւիցեննայի «Հայ-Իբն-Շաքլան» վիպակի ենթակայական ընդհանրութեան իր փաստին ելակէտ է ընդունել Բերտելսի «Авиценна и персидская литература» վերնագրով յօդածից բերւած մի արտայայտութիւն: Սակայն Բերտելսի վաղնջական (յօդածը տպագրւած է 1938ին) եւ ենթադրական խօսքը. «Այստեղ (այսինքն «Հայ-Իբն-Շաքլան» վիպակում) մենք, կարծես (ընդգծումը մերն է. Ա. Տ.) դնում ենք Դանտէի «Աստուածային կատակերգութեան» հիմնական մօտիւի նշանագծումը», Շահոււվարեանը ընդունել է իրբեւ անտարակուսելի ճշմարտութիւն, որի հաստատման համար բերում է մի փաստ, որը պէտք է ծառայէր բոլորովին ուրիշ մի ճշմարտութիւն հաստատելու համար: Շահոււվարեանը իբրեւ փաստ բերել է «Դժոխք»ի մեր թարգմանութեան 1947 թ. հրատարակութեան չորրորդ երգի տարբեր տեղերից երեք եռատող (տտ. 112-114, 121-123 եւ 142-144), որոնց մէջ Դանտէ թւարկում է հին յունա-հռոմէական աւանդութեան եւ պատմութեան հերոսներին եւ հնադարեան ու միջնադարեան իմաստուններին: Այստեղ բերենք մեզ հետաքրքրող վերջին եռատողը.

Պտղոմէոսն եւ Եւկլիտը չափազէտ,
Հիպպոկրատը, Աւիցեննան, Գալիէն,
Աւերրոյէն, որ եղաւ մեծ մեկնազէտ:

Շահսուվարեանը Դանտէի այս եռատողի մէջ Աւիցեննա անունը դնելով Հնադարեան յոյն մտածողների անունների շարքում, եզրակացրել է. որ Դանտէի «Աստուածային կատակերգութիւնը» իր մի շարք կողմերով նման է Աւիցեննայի «Հայյ-Իբն-Յաքզան» վիպակին, դրանում չենք կասկածում»²:

Նշենք, որ եռատողի մէջ Հնադարեան յոյն մտածողների շարքում է ոչ միայն միջնադարեան իսլամ մտածող Իբն-Սինա Աւիցեննան, այլեւ միջնադարեան մի ուրիշ իսլամ մտածող, Իբն-Ռոշդ Աւերրոյէն կամ Աւերրոէսը:

Շահսուվարեանը եթէ մի քիչ խորամուխ լինէր ժամանակակից դանտէագիտութեան մէջ, կ'իմանար, որ երկու իսլամ մտածողների ներկայութիւնը յոյն վեց մտածողների շարքում, ցոյց է տալիս, որ Դանտէն նրանց ծանօթ է սոսկ իրրեւ մտածողներ եւ նրանց ազդեցութիւնը Դանտէի վրայ կարող էր լինել գաղափարական եւ ոչ թէ դրական կամ ենթակայական:

«Ինչպէս տեսնում ենք, Դանտէն, իսկապէս, իմացել է Աւիցեննային, դրել է Շահսուվարեան, «Դժոխք»ի յիշեալ տողերը բերելուց անմիջապէս յետոյ եւ չի յիշատակում Աւերրոէսին, որին Դանտէն աւելի լաւ է իմացել»:

Դանտէի գաղափարների վրայ մեծ ազդեցութիւն է դործել յատկապէս Աւերրոէսը, քանի որ վերջինս լինելով իսլամացի իսլամ եւ Աւիցեննայից մի դար յետոյ ասպարէզ դալով (ԺՖ դար), աւելի Հանրածանօթ էր Եւրոպայում թէ իրրեւ ռացիոնալիստ փիլիսոփայ (որի փիլիսոփայութիւնը իր անունով կոչւել է Աւերրոյիզմ) եւ թէ իրրեւ Արիստոտելի երկերի նշանաւոր մեկնաբան («մեծ մեկնազէտ»): Աւերրոյիզմը կամ Արիստոտելի երկերի ռացիոնալիստական մեկնաբանութիւնը Դանտէին ծանօթ էր բնականաբար Աւերրոէսի երկերի լատիներէն աղբիւրներից:

Ժամանակակից դանտէագիտութիւնը նշում է, որ Դանտէի «Կատակերգութեան» վրայ ազդեցութիւն ունեցել է Դանտէի դարաշրջանի մուսուլմանական փիլիսոփայութիւնը (Աւերրոյիզմը), բայց ոչ մուսուլմանական քսկատողիան:

Ուրեմն զուր է «Դժոխք»ից բերւած տողերից հետեւցնել եւ «մի շարք կողմերով» նմանութիւն տեսնել Դանտէի պոէմի եւ Աւիցեննայի

2. Ա. ՇԱՀՍՈՒՎԱՐԵԱՆ, Աւիցեննան եւ հայ մատենագրութիւնը, Հայպետհրատ, 1960, էջ 96:

վիպակի միջեւ: Ծահսովարեանը նման ընդհանրութիւններ տեսնելուց յետոյ Դանտէի եւ Աւիցեննայի երկերի միջեւ, տեսել է նաեւ այդ ընդհանրութիւնների արմատը:

«Մենք հաւանական ենք համարում այն, — գրել է մեր բանասէրը, — որ նրանք երկուսն էլ (Աւիցեննան եւ Դանտէն. Ա. Տ.) իրեցից ձեռքի տակ ունեցել են աւելի եիմ մի ազգիւր, կամ ազգիւրներ, որոնց վերստեղծումը, վերածնունդը փառք ու պատիւ է բերել նրանց (ընդհանուր հեղինակին է): Այստեղ մենք նկատի ունենք Արայի առասպելը, որը ինչպէս յայտնի է, ունի հայկական ծագում եւ ձեւակերպւել է մեր թուականից առաջ, 7-8րդ դարերի միջեւ, երբ արդէն Հայերը հանդէս էին եկել Ուրարտուի հողամասին վրայ: Փորձենք հիմնաւորել մեր այս թեզը»³:

Եւ Ծահսովարեանն իր քեզը հիմնաւորում է Պղատոնի «Հանրապետութեան» 10րդ գլխում արեւած մի ակնարկութեան վրայ. «Ծագումով պամփիւլիացի հայորդի էրի» մասին, որ, ըստ Պղատոնի պատմածին, ընկնելով պատերազմում, հողին բաժանում է մարմնից, գնում է հանդերձեալ աշխարհ, այնտեղ տեսնում է դատաւորներին, մեղաւորներին եւ արդարներին, եւ ապա, վերադառնալով երկիր, վերամիանում է իր մարմնին եւ մարդկանց պատմում իր տեսածները հանդերձեալ կեանքում:

Մենք պատճառ չունենք վիճարկելու Պղատոնի յիշատակած հայորդի էրի եւ հայկական աւանդութեան կամ մատենադրութեան մէջ յիշած Արայի նոյնութիւնը, քանի որ դա հաստատում են մի շարք բանասէրներ:

Բայց վիճարկում ենք «Արայի առասպելը» ընդունելը իբրեւ աղբիւր կամ հիմք Աւիցեննայի եւ Դանտէի պատկերացումների:

Միջին դարերում տարածւած էին հանդերձեալ աշխարհի մասին պատկերացումներ թէ՛ Արեւմուտքում եւ թէ՛ Արեւելքում: Միջնադարեան ժողովրդական աւանդութիւնների ու զրականութեան մէջ պատմւել ու նկարագրւել են հողինների վիճակը հանդերձեալ կեանքում, պատժած մեղաւորներն ու վարձատրւած արդարները, սատանաներն ու հրեշտակները, դժոխքն ու դրախտը: Միայն Արեւմուտքում նման տեսիլքների պատմութիւնները թէ՛ դրաւոր եւ թէ՛ բանաւոր ձեւով այնքան շատ էին, որ կարծես «շնչող օդի մէջ էին», աւսում է ժամանակակից խտլացի հետազոտող Սանդինիատելլին:

Հին Յունիք եւ Հռոմէացիները եւս ունեցել են հանդերձեալ աշխարհի մասին պատկերացումներ: Հոմերոսի «Ոդիսական»ում հանդերձեալ աշխարհ է գնում Ոդիսեւսը, իսկ Վիրգիլիոսի «Ենէական»

ուժ՝ Ենէասը: Յունահռոմէական դիցաբանութեան մէջ հանդերձեալ աշխարհ են այցելում Բաքոսը, Հերկլիդէս եւ Օրփէոսը:

Այնպէս որ Դանտէն հաղիւ թէ կարիք ունենար դիմելու արեւելեան կամ հայկական աղբիւրներին, մանաւանդ որ Արեւելքի միջնադարեան դրաւոր աղբիւրները ընդհանուր շատ բան ունէին Արեւմուտքի միջնադարեան եւ հնադարեան աղբիւրներէ հետ, իսկ այդ ընդհանրութիւնները Սանմինիատելլին բացատրում է մարդու ընդհանրութեան նոյնութեամբ՝ հետաքրքրելու իր ապագայ ճակատագրով, աշխարհում լաւ ու վատ դործերը հանդերձեալ աշխարհում ըստ արժանւոյն հատուցած, չարագործը պատժած եւ բարեգործը վարձատրած տեսնելու ցանկութեամբ:

Ժամանակակից դանտէագէտները նոյնիսկ Արեւմուտքի միջնադարեան տեսիլքները հանդերձեալ կեանքի մասին շատ հետու են գտնում Դանտէի շուրջ երեւակայութեան պտուղից: Արեւմուտքի միջնադարեան տեսիլքների դրաւոր աղբիւրները մշուշապատ, սխեմատիկ եւ անարեւստ էին: Արեւմուտքի միջնադարեան տեսիլքները Դանտէի համար ծառայել են սոսկ «հում եւ անկենդան նիւթ», որ մեծ բանաստեղծը իր արեւստագէտի ուժով շնչաւորել ու ձեւաւորել է եւ մտածողի մտքով օժտել հարուստ ու բազմակողմանի բովանդակութեամբ եւ վերածել է իր անմահ պոէմին:

Շահուովարեանը իր աշխատութեան մի ուրիշ էջում դարձեալ դրում է. «Նրա (Արա առասպելի՝ Ա. Տ.) աղեղեցութիւնը մեծ է եղել ոչ միայն Արեւելքում, այլեւ Եւրոպայում, ուր նա դրաւել է յատկապէս Վերածնութեան շրջանի դրողների ուշադրութիւնը եւ վճռականապէս ստիպել նրանց այդ նիւթի հիման վրայ դրել նոր բանաստեղծութիւններ: Այստեղ մենք նկատի ունենք իտալացի մեծ բանաստեղծ Դանտէի, որի «Աստածային կատակերգութեան» սիւժէն մեր կարծիքով, իր գլխաւորում խստորէն կանխորոշել է մեր առասպելի աղեղեցութեամբ»⁴ (ընդգծ. մերն է. Ա. Տ.):

Չանց առնելով Արայի առասպելի աղեղեցութիւնը ամէնուրեք տեսնելու («ոչ միայն Արեւելքում, այլեւ Եւրոպայում») Շահուովարեանի հակումը հաստատող փաստերը, այստեղ քննենք միայն այն, ինչ որ բանասէրը «նկատի է ունեցել», այսինքն Արայի առասպելի աղեղեցութիւնը Դանտէի ստեղծագործութեան վրայ:

Այստեղ Շահուովարեանն իր քեզը հիմնաւորում է տարբեր, բայց ոչ նւազ տարօրինակ փաստով Արայի եւ Վիրգիլիոսի կերպարների կարծեցեալ նմանութեամբ:

«Այս ո՞րտեղից, ո՞ր աղբիւրից է օգտւել Դանտէ Վիրգիլիոսի կերպարը ստեղծելիս», — հարցնում է Շահուովարեանը բանադուր

բռնածի տոնով: Պարզում է, — շարունակում է մեր բանասէրը, պատասխանելով իր հարցին, — նա իմացել է Արա Գեղեցիկի առասպելը եւ ոչ միայն դա, այլեւ արեւելեան համանման մի շարք դրական յուշարձաններ, որոնք ստիպում են մեզ ենթադրելու եւ ապա նաեւ ապացուցելու մեր Արայի եւ Վերդիլիոսի կերպարների պատճառական կապը»⁵:

«Ինչի՞ց է պարզում» — կարող ենք հարցնել Շահսուվարեանին, երբ Դանտէի ամբողջ «Կատակերգութեան» մէջ չկայ որեւէ ակնարկութիւն ո՛չ Արայի, ո՛չ հայկական ուրիշ աւանդութեան եւ ոչ էլ հայկական որեւէ պատմական դէմքի ու դէպքի մասին:

Տեսնենք «Արայի եւ Վերդիլիոսի կերպարների պատճառական կապը» հաստատող Շահսուվարեանի ապացոյցները:

«Դժոխք»ի հինգերորդ երգի մեր թարգմանութիւնից Շահսուվարեանը դարձեալ բերել է երեք եռատողի (տտ. 52-60), ուր ներկայացած է Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը իբրեւ վաւաչոտ կին: Բայց որովհետեւ Շամիրամի մասին տեղեկութիւնը Դանտէ տալիս է Վերդիլիոսի բերանով եւ քանի որ Վերդիլիոսն էլ, ըստ Շահսուվարեանի, նոյնացում է Արայի հետ, այստեղից էլ բանասէրը եղբակացում է,

1. որ Դանտէ «չատ բան է իմացել արեւելեան այդ հին առասպելից»:

2. որ Դանտէ տեղեակ է եղել ոչ միայն Շամիրամի կեանքին, այլև վաւաչոտութեանը, բայց չի յիշատակել իր տեղեկութեան աղբւրը:

3. որ, հետեւաբար, «եթէ Դանտէ այստեղից մի քայլ եւս կատարէր, ապա նա, անշուշտ, Շամիրամի վաւաչոտութիւնը ապացուցելու համար որպէս օրինակ կը յիշատակէ Արա Գեղեցիկին, որը եղել է այդ պիղծ կնոջ զոհերից մէկը: Սակայն նա, մեր կարծիքով, դա դիտակցաբար չի անում, քաջ իմանալով, որ այդ պատմութիւնը հաղորդողը (Վերդիլիոսը) ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ հենց ինքը Արան՝ հին մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածը: Նշանակում է, — հետեւցնում է Շահսուվարեանը իր փաստարկից, — եթէ փաստ է, որ Վերդիլիոսը հանդիսանում է հին մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած՝ Աղասֆերի մարմնացումը եւ անժխտելի է, որ վերջինիս պաշտամունքը ունի հայկական ծագում, նշանակում՝ թէ ապացուցւած պէտք է համարել, որ Դանտէն հետաքրքրւել է ոչ միայն յունական ու իտալական, այլև հայկական հեթանոսական շրջանի կուլտուրայով եւ իր միստիկական կերպարները ստեղծելիս նիւթ է փառել նաեւ մեր տարեգրութիւններից»⁶ (ընդգծումը մերն է. Ա. Տ.):

5. Նոյն տեղ, էջ 111:

6. Նոյն տեղ, էջ 112:

Դանտէի տեղեկութիւնը Շամիրամի մասին անշուշտ առարկելի է, քանի որ կան «Դժոխք»ի հինգերորդ երգի յիշեալ տողերը: Բայց առարկելի է Դանտէի տեղեկութեան հայկական աղբիւրը, որ մատնանշել է Շահաւալարեանը, եւ յետոյ առարկելի է Շահաւալարեանի հետեւութիւնը թէ, քանի որ Դանտէի մօտ Շամիրամի մասին այդ պատմութիւնը հաղորդողը Վերգիլիոսն է, եւ քանի որ Շամիրամի յայտնի զոհերից մէկը Արա Գեղեցիկն է, ապա ուրեմն Վերգիլիոսը «ոչ ալ ոք է, եթէ ոչ հենց ինքը Արան» հին մեռնող եւ յարութիւն առնող աստածը:

«Դժոխք»ի հինգերորդ երգի 58-60 եռատողում ակնարկած է Շամիրամի մասին Դանտէի տեղեկութեան պատմական աղբիւրը («Շամիրամն է, որ ինչպէս գիրքն է յիշում...»): «Դժոխք»ի 1947 թ. հրատարակութեան ծանօթագրութիւնների մէջ այդ եռատողը մենք բացատրել ենք, որ Դանտէի տեղեկութեան աղբիւրը հինգերորդ դարի լատին պատմաբան Օրոսիոսի պատմածն է, կամ «Պատմութիւն» դրքի առաջին գլուխը, ինչպէս աւելի որոշակի գրել էինք «Կատակերգութեան» 1969 թ. հրատարակութեան ծանօթութեան մէջ: Վերջին ծանօթութեան մէջ աւելացրել էինք նաեւ, որ «բոլոր միջնադարեան գրողները Շամիրամին ներկայացնում են իբրեւ սանձարձակ վաւաչոտութեան տիպար»:

Ահա սրանք են Դանտէի տեղեկութեան աղբիւրները. հետեւաբար անընդունելի է Շահաւալարեանի այն պնդումը թէ Դանտէն «իւր միւս տիկնակամ կերպարները ստեղծելիս նիւթ է քաշել նաեւ մեր (այսինքն հայկական. Ա. Տ.) տարեգրութիւններից»:

Մեր տարեգրութիւնները Դանտէին կարող էին ծանօթ լինել միայն լատինեէն թարգմանութիւնների միջոցով, որոնք չեն եղել: Նոյնիսկ հին յունական աւանդութիւնները եւ նշանաւոր դէմքերը, ինչպէս նաեւ Արեւելքի իրականութեան մի քանի երեւելի դործիչները, որոնք յիշատակած են «Կատակերգութեան» մէջ, Դանտէն գիտէր միայն լատինական աղբիւրներից, քանի որ ո՛չ յունարէն գիտէր, ոչ էլ արեւելեան որեւէ լեզու, ինչպէս նշում են կենսագիրները:

Նշենք, որ «Դժոխք»ի նոյն հինգերորդ երգում Վերգիլիոսը Դանտէին ցոյց է տալիս, բացի Շամիրամից, ուրիշ «հնչուսէր մեղաւորներ», որոնցից ոչ մէկը հայկական ծագում չունի. դրանք են, ըստ կարգի, Դիդոնը, Կլեոպատրան, Հեղինէն, Աքիլլէսը, Պարիսը, Տրիստանը եւ վերջապէս Ֆրանչեսկա դա Ռիմինին ու Պաուլոյ Մալատեստան: Սրանք կամ հին յունական առասպելական դէմքեր են, կամ հին Հռոմի հետ կապած պատմական դէմք (Կլեոպատրա), կամ եւրոպ. միջնադարեան ասպետ (Տրիստան) եւ Պաուլոյ): Այս դէմքերը Դանտէին ծառայարներ (Ֆրանչեսկա եւ Պաուլոյ): Այս դէմքերը Դանտէին ծառայարներ են արեւմտեան դրականութիւնից կամ իրականութիւնից: Նմա-

նապէս Շամիրամի պատմութիւնը Դանտէին յայտնի կարող էր լինել միայն արեւմտեան աղբիւրներէց :

Իսկ Շահուվարեանի այն համոզումը թէ Դանտէի «Կատակերգութեան» մէջ Վիրգիլիոսը «ոչ ալ ոք է, եթէ ոչ հենց ինքը՝ Արան», կարող է թաւ աւելի քան տարօրինակ : Դանտէի առաջնորդ Վիրգիլիոսը մեռած եւ յարութիւն առած «մշտնջենական թափառող» է, ինչպէս Շահուվարեանը ներկայացրել է Արային (թէեւ այդ մասին ոչ մի ակնարկ չկայ ո՛չ Խորենացու մօտ, ո՛չ Պլատոնի մօտ) եւ արեւելեան աւանդութեան մէջ՝ Ադասֆերին :

Վիրգիլիոսը մեռած է, բայց ոչ յարութիւն առած (յարութիւն առնել նշանակում է վերակենդանանալ մարմնով) եւ նրա հոգին, ըստ Դանտէի դտնում է հանդերձեալ աշխարհի որոշ վայրում, հնազարեան նշանաւոր բանաստեղծների, իմաստունների եւ հերոսների շրջանակում : Բէատրիչէի խնդրանքով (որ նոյնպէս մահից յետոյ գրտնում է հանդերձեալ աշխարհում, իրեն սահմանած վայրում) Վիրգիլիոսը առաջնորդում է Դանտէին մինչեւ հանդերձեալ աշխարհի երկրային Դրախտ, իսկ երկրային Դրախտից մինչեւ երկնային դրախտ՝ Դանտէի առաջնորդութիւնը ստանձնում է ինքը Բէատրիչէն : Այսպէս Վիրգիլիոս Դանտէին առաջնորդում է հանդերձեալ աշխարհում մինչեւ որոշեալ վայր, որից յետոյ վերադառնում է իր տեղը, հետեւաբար Վիրգիլիոսը «մշտնջենական թափառող» է, ինչպէս «մշտնջենական թափառող» է Բէատրիչէն :

Վիրգիլիոսը չի վերակենդանանում եւ չի վերադառնում երկիր՝ հանդերձեալ աշխարհում իր տեսածները պատմելու, ինչպէս անում է Արան, ըստ Պլատոնի պատմածին (եթէ հաստատապէս ընդունենք որ Պլատոնի «հայ էրը, ծագումով պամփիլիացի», մեր Արան է) : Վիրգիլիոսը Դանտէի «Կատակերգութեան» մէջ ալլաբանական անձ է եւ ոչ «միստիկական», ինչպէս բացատրում է Շահուվարեան եւ մարմնաւորում է բանականութիւնը : Ալլաբանական եւ ոչ «միստիկական» անձ է նաեւ Բէատրիչէն, որ մարմնաւորում է հաւատը : Վիրգիլիոսը իրական կամ պատմական դէմք է, իսկ Արան՝ առասպելական : Վիրգիլիոսը Դանտէի համար «վեհագոյն», «հռչակաւոր իմաստուն» է, իսկ մեր Արան չունի այդպիսի հանդամանք :

Մեր առասպելական Արայի մօտ մենք չենք տեսնում դանտեական Վիրգիլիոսի այս յատկանիշներէց ոչ մէկը :

Եւ, վերջապէս, ենթակայական ի՞նչ առնչութիւն կարող են ունենալ մեր Արա Գեղեցիկի մասին աւանդւած մի քանի տողերը այն ծաւալուն դերի հետ, որ կատարում է Վիրգիլիոսը Դանտէի «Կատակերգութեան» մէջ :

Ինչպէս տեսնում ենք, Շահուվարեանի համար բաւական է եղել, որ Դանտէի ամբողջ «Կատակերգութեան» մէջ մի անդամ հանդիպի

Դանտէի ստեղծագործութեան արժէքը —, որ Դանտէ իր ամբողջ «Կատակերգութեան» մէջ չի յիշատակում Հայկական աւանդութեան, պատմութեան կամ իրականութեան հետ կապած որեւէ անուն:

Դանտէի, Շեքսպիրի, Սերվանտէսի, Գէոթէի, Բայրոնի, Հիւդոյի եւ այլոց մեծութիւնները որոշում են իրենց ստեղծած գրական կոթողներով եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգի պատմութիւնից կամ աւանդութիւնից քաղած նիւթերով կամ անուններով:

Դանտէի կշիռը Ֆրանսացիներէ աչքին չի նւաղում միայն այն պատճառով, որ իտալական հանճարը, իր «Կատակերգութեան» մէջ վատ է խօսում Ֆրանսացիներէ մասին. եւ կամ Շեքսպիրի կշիռը Իտալացիներէ աչքին չի բարձրանում միայն այն պատճառով, որ անլիական հանճարը իր խաղերուն մէջ յաճախ է օգտագործում իտալական թեմաներ եւ անուններ:

Դանտէ, ճիշտ է, Հայկական անուններ չի տալիս, այսուհանդերձ «Աստուծային կատակերգութեան» Հայերէն հրատարակութեան ծանօթագրութիւնների մէջ մենք երեք տեղ յիշատակել ենք անուններ, որոնք ենթադրաբար կամ հաստատաբար կապած են Հայ իրականութեան հետ (տես «Իտոլիք» ԼԲ, 28, «Քաւարան» Զ, 89-90 եւ «Քաւարան» ԺԲ, 52-54 տողերի ծանօթութիւնները):

Ամէնուրեք Հայկականութիւն տեսնելու, ամէն ինչ Հայկականով չափելու կամ ամէն ինչի արմատը Հայկական համարելու միտումները, որոնք յատուկ են ոչ սոսի Շահուվարեանին եւ որոնք վերջի վերջոյ բխում են Հայկականը ամէն ինչից վեր դասելու մարմաջից, Հայաստանի Գրողների հինգերորդ համագումարում որակեցին «աղբային սնապարծութիւն». եւ որակողն էր մեր գրական մեծագոյն միտքը եւ մեր ուխտեալ, նւիրեալ, ջերմեռանդ Հայրենասէրը, որի տարաժամ եւ եղբրական վախճանը, աւա՞ղ, այնքան կարեւոր խոցեց մեր սրտերը:

«Աղբային սնապարծութիւնը» ունի նաեւ մի ուրիշ անուն, եւ կոչւում է «Հայկական նարգիսութիւն», այսինքն «Ինքնասիրահարութիւն»: Իսկ ինքնասիրահարութիւնը մի զղացում է, որ մեզ համար ո՛չ ձեռնտու է, ո՛չ ցանկալի, քանի որ մեզ կարող է հասցնել առասպելական Նարգիսի ոչ ցանկալի վիճակին:

Աղբային սնապարծութիւնից կամ Հայկական նարգիսութիւնից թելադրած մտքն ու կարծիքները, փաստարկներն ու հնարքները բնականաբար չունեն գիտական արժէք եւ չեն կարող յանձնարարելի դառնալ Հայկական հանրագիտարանի համար: